

A nyilas idők nagyon rossz képből mutatták ezt a népet neki.

Nem volt miért élnie, nem élt tovább.

Életében mindig került az orvosokat; alig is volt dolga közülük másokkal, mint akik elrontották a lábát, reumának nézve az izomszakadást. Nem akart orvost látni. Mikor már szélütötten feküdt s másként nem tudott tiltakozni, még mozogható fél kezével kapaszkodott az ágy szélébe, hogy ne vigyék gyógyítani.

Megmondta előre: az első világháború alatt tizenhat kilót fogyott, a másodikat nem fogja kibírni.

A második Patakot nem bírhatta ki. De nem győzték le: ő volt a csalódott, ő győzte le az embereket. Nem az ő útja volt rossz: az embereké volt az. S azért ment el, mert nem tartotta érdemesnek, hogy azért a „Patakért“ megmaradjon.

KOLTAY-KASTNER JENŐ:

GIORDANO BRUNO A MAGYAR IRODALOMBAN

(Halálának negyedik százados évfordulójára.)

Hegel azt mondja Bruno filozófiájáról, hogy az „nagy kezdet“-et jelentett, mert „először fogta fel a világegyetemet a maga fejlődésében egy célra irányuló rendszerként“,¹ s Engels Frigyes azok közt dicséri, akik „az egyház szellemi diktatúráját megtörték“, akikben „az újonnan felfedezett görög filozófiából táplálkozó derűs szabadgondolkodás egyre mélyebb gyökeret vert“ és akik „előkészítették a XVIII. század materializmusát“.² A Szovjet Tudományos Akadémia legfontosabb olasz műveinek újabb fordításával,³ a leningrádi egyetem filológiai intézete a Noroff Ábrahám által 1866-ban Párisban megvásárolt fontos Bruno-kéziratok kiállításával ünnepelte meg az évfordulót.⁴ Folyóiratunk azzal akar emlékének áldozni, hogy Giordano Brunonak a magyar szellemi élethez való viszonya felett tart rövid szemlélt.

Giordano Bruno,⁵ aki Nápoly melletti szülővároskájáról (sz. 1584) szerette magát „a Nolai“-nak nevezni, szabad gondolkodásmódja miatt gyorsan elhagyta a dominikánus rendet, melynek ifjúkorában tagja volt, és mint vándortudós tanított már Toulouseban (1579—81), Párisban (1581—83, 85—86), talán Oxfordban, s járt Genfben, Lyonban, Londonban (1583—85), Mainzban, Marburgban, mielőtt Wittenbergben megállapodott volna, melynek egyetemén 1586. aug. 20-tól 1588. március 8-ig tanított s — mint búcsúbeszédéből kiténik —, életének legnagyobb pedagógiai sikereit aratta. Korábbi munkái Párisban és Londonban jelentek meg. Bennük egyrészt latinul fejleszté tovább Raimundus Lullus (1234—1315) Ars Magna-jának alapjában véve Aristoteles-ellenes mnemotechnikai módszerét, másrészt olasz nyelven fordul úgy a skolasztika teológiát kiszolgáló böleselete, valamint a humanizmus homocentrikus erkölcsfilozófiája ellen, Copernicus (1473—1543) fizikájára alapítva a maga

¹ Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Sämtliche Werke. Stuttgart. 1928. XIX. köt. 224—244. ll.

² A természet dialektikája, Budapest, Szikra, 1948. 10. l.

³ M. A. Djinnik moszkvai filozófus szerkesztésében és bevezető tanulmányával. Moszkva, 1949.

⁴ A Noroff-iratokról I. Chr. Sigwart, Kleine Schriften, Freiburg, 1881. I. köt. 295. kk. ll.; Bruno, Op. lat. conscripta III. köt. XVII—XXIX, XLIX. ll. Hirt ad a kiállításról az Italia che scrive 1950. ápr. 4-i száma, 70. l.

⁵ Legjobb életrajzát V. Spampinato írta meg (Messina, 1921.). A bevezető fejezet Bruno európai hírérlől szól de Magyarországról nem történik benne említés.

vizsgálódásait. A szabad gondolkodás ez első képviselőjének olasz művei tele vannak a messze jövőbe nyúló egyéb kezdeményezésekkel is: minden neoplatonikus világlélek- és szellemkeresés ellenére ő állítja először — bár még igen bizonytalanul — az anyag elsődleges voltát, a szervetlen és szerves világ egységét, az élőnek az élettentől való származását.⁶

Mint halála után tanítványai által kiadott előadásai bizonyítják,⁷ erősen meg kellett ugyan alkudnia a fennálló egyetemi hagyományokkal — hiszen így sem taníthatott soká egy helyen —, mégis azok a magyar ifjak, akik 1586–88 közt Wittenbergben jártak, egészen új szellemet kellett hogy merítsenek tanításából. A fogékonyság eziránt alkalmasint nem is hiányzott bennük. Raimundus Lullusnak már a 16. század közepén akad magyar követője a kalandortermészetű Paulus Scalichius de Lika-ban;⁸ Petrus Lascovinus Mondulatus egy évvel Bruno odaérkezése előtt Wittenbergben kiadott *De homine*-je olyan szerzőket idéz, akik a Nolaianak is kedvenc írói: Pythagorast, Demokritost, Plátót, Marsilius Ficinust, Pico della Mirandolát, Cusanust,⁹ sőt már Dudich András leveleiben is sok Giordano Brunoéval rokon gondolatot találunk.¹⁰ Közvetlen hatásra azonban csak Decsj Csímor Jánosnál gondolhatunk, aki 1587 és 89 közt tanult Wittenbergben s aki — mint Morvay Győző rá felhívta a figyelmet¹¹ — az ok és okozat elméletében az olasz bölcselőt követi azzal, hogy ő is eltér a vallásos felfogástól és természettudományos magyarázatot keres.

Az igen kiterjedt Bruno-irodalom csak egy magyar ifjú nevét ismeri, aki a Nolaival közelebbi ismeretségben állt. Ez br. Forgách Simon főpohárnok kisebb fia, Zsigmond nádor és Ferenc esztergomi érsek testvéröccse, Mihály (1569–1603). Ő 1587–89-ben tanult Wittenbergben s ott egy Hans von Warnsdorf nevű diáktársának emlékkönyvébe Giordano Brunoval együtt írta be a nevét.¹² Rövid itthon tartózkodás után aztán Forgách Mihály mentorával, Krakói Demeterrel Páduába indult, ahol 1589 nyarától 1592 tavaszáig tartózkodott.¹³ Meleg barátságot kötött itt egy Valens Acidalius (Havekenthal) nevű humanista érdeklődésű német orvostanhallgatóval (1567–1595), aki nem-sokára a bolognai egyetemre távozott és onnan 1592. január 21. és március 3. közt öt latin levelet írt magyar társához, melyeket a szép tehetségsű humanista költő korai tragikus halála után egyéb leveleivel együtt fivére kiadott 1606-ban Hanauban,¹⁴ Forgách Mihály válasza ismeretlenek. Mindjárt az első levélben Acidalius aziránt érdeklődik, igaz-e hogy Jordanus Brunus, kit barátja Wittenbergben ismert, most Páduában él és tanít. S kérdi, hogyan

⁶ Brunnhofer (Brunos Weltanschauung u. Verhängniss aus den Quellen dargestellt. Leipzig, 1882) szerint Bruno Darwin és Heckel előfűtára.

⁷ Summa terminorum metaphisicorum Jorani Bruno Nolani... Marburg, 1609; Nositz János, Artificium Aristotelico-Lullium-Rameum... Brieg, 1614.

⁸ De resolutione alphabetaria sive perfectissimo ad omne genus scientiarum metodo. Basileae, 1559. Domenico Berti, Giordano Bruno da Nola, sua vita e sua dottrina. Torino, 1889, 72, 1, 2. jegyz. — App. Hung. III, 1785, sz.; I, 350. sz. — RMK, III, 461, 508, 510, sz.

⁹ De homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus lib. II. — App. III, 744. sz.

¹⁰ Pierre Costil, André Dudich humaniste hongrois 1533–1589. Paris, 1935, 369, 1. 1. jgyz.

¹¹ Magyar Középiskola, Budapest, 1914. évf, 297–98, II.

¹² Chr. Sigwart, id. mű I, köt. 293–95. II. Az emlékkönyv a stuttgarti könyvtárba került.

¹³ 10, 1.; Forgách Mihályról I, Nagy Iván. Magyarország, családai. IV, 203, 1.; Bártfai Szabó László, A Forgách-család története, Esztergom, 1910, 491–494, II.; Óváry Lipót, A magy. tud. akad. történeti bizottságának oklevélmásolatai, Bp. 1894, II, 1064, sz.; Veress Endre, Matricula et acta hungarorum in universitatibus Italiae studentium. Fontes rerum hungaricum, I, 94, 98, 99, 237, 239–242. Az Acidalius-leveleket nem ismeri.

¹⁴ Valens Acidalii Epistolarum centuria I, Hannoveriae 1606, A II, III, VIII, IX, X. levelek szólnak Forgách-hoz, Életéről: Allg. Deutsche Biogr. I, köt. 31, 1.

mert Itáliába visszatérni, honnan egykor — mint maga elbeszélte — (mint aposztatának) menekülnie kellett. Igen csodálkozik a dolgon, nem is akarja a hírt elhinni, míg társa fel nem világosítja őt a valóságról.¹⁵

Pedig a hír igaz volt. Rövidebb prágai és helmstädti tartózkodás után az olasz filozófus majnai Frankfurthban átlapodott meg, hol több latinnyelvű verses filozófiai munkát adott ki, melyek gondolatát legérettebb fogalmazásban tartalmazták, aztán 1591 szeptemberében Giovanni Mocenigo előkelő velencei nemes hívására és bízva annak családjának nagy befolyásában, Velencébe jött, honnan ismételtén átrándult hosszabb-rövidebb időre Páduába, bár az ottani egyetemen nem tanított. Újabban A. Corsano¹⁶ meggyőzően bizonyította, hogy Bruno hazatérése azzal a „heroikus szenvedély“-ével magyarázandó, mellyel filozófiáját a gyakorlati életbe ültetve át, egy dogmától mentes filantropikus és panteista deizmus alapján akart egyesíteni minden vallást. E tervnek előbb a szabad velencei köztársaságot, aztán magát VIII. Kelemen pápát is meg akarta nyerni. Forgách Mihály — bár Acidaliusnak köszöndött könyvei közt Seneca és egy Lexikon mellett Arius is szerepel s már korábban Justus Lipsiussal lépett levélbeli érintkezésbe, mi nyílt szellemi érdeklődéséről tanúskodik¹⁷ — úgy látszik, volt wittenbergi tanárától és ismerésétől távoltartotta magát. Utolsó levelében már Acidalius is csak úgy beszél róla, mint „ama szofistáról“, akiről nap nap után különböző hihetetlen dolgokat hall.¹⁸ A velencei inkvizíció valóban másfél hónappal utóbb, május 23-án tanítványának, Giovanni Mocenigonak galád feljelentése alapján letartóztatta s hosszas kihallgatás után Rómába szállíttatta, ahol, mivel tanainak visszavonását megtagadta, 1600. február 17-én a Campo di Fiorin máglyahalállal végezte életét.

Giordano Bruno máglyahalálának hírére először egy *Macchiavellisatio* című névtelen röpirat kürtölte világgá, mely, címlapja szerint, 1621-ben, Saragossában jelent meg s függetlenül a neumarkti születésű (1576) Schoppe (Scioppius) Gáspárnak a kivégzés napján Rittershausen Konrádhoz, az alt-dorfi egyetem rektorához és volt jogprofesszorához intézett levelét tartalmazza.¹⁹ A velencei kihallgatási jegyzőkönyvek közléséig (1868)²⁰ ez az első kiadása óta sokszor újra nyomtatott és különböző nyelvekre lefordított levél volt, a Nolai munkáiban elég sűrűn elszórt önéletrajzi adatok mellett, Bruno biográfiájának egyedüli forrása. A protestáns származású Schoppe ugyanis Prágában Wacker Mátyás császári tanácsos környezetébe került, katolizált és elkísérte őt római követségében. Ott elnyerte VIII. Kelemen pápa és III. Fülöp spanyol király bizalmát és az inkvizíció kongregációja dékánjának, Luigi Madruzzii bíbornoknak palotájában lakott, melynek dísztermében hirdették ki Bruno előtt a halálos ítéletet. Jelen volt ezen a gyászos aktuson, valamint a filozófus kivégzésén is, így értesüléseit életéről és tanairól a leg-hitelesebb forrásból meríthette.

A Bruno-irodalom azonban tanácstalanul áll a probléma előtt, hogyan került e páratlanul fontos levél a névtelen röpiratba. Magyar irodalomtörténész van hivatva számára felderíteni,²¹ hogy a *Macchiavellisatio* Alvinczi Péter kassai református lelkész politikai vitáirata Pázmány Péter ellen, mely nem 1621-ben, hanem — mint Balásfy Tamás 1620-ban Bécsben kiadott két

¹⁵ Id. mű 10. l.

¹⁶ Il pensiero di Giordano Bruno, Biblioteca del risorgimento, Firenze, 1940, 265 kk. II. Felfogását Luigi Firpo is osztja: Il processo di Giordano Bruno, Quaderni della Rivista Storica Italiana, Napoli, 1949.

¹⁷ Vargha Anna, Justus Lipsius és a magyar szellemi élet, Budapest, 1942, 46—50, 123. kk. II.

¹⁸ Id. mű 38. l.

¹⁹ App. Hung. II, 785. sz.; RMK. II, 399. sz.

²⁰ D. Berti id. mű I. kiad.

²¹ A kérdés részletesebb kidolgozása legközelebb olasz folyóiratban jelenik meg.

feleletéből és Alvinczinek már ugyanebben az évben kelt viszontválaszából kitűnik²² — 1620-ban jelent meg, mégpedig nem Saragossában, hanem Kassán vagy valamely németországi nyomdában, esetleg Wittenbergben, ahol Alvinczi 1598-ban tanult volt és ahol az eltűnt egykori wittenbergi professzorról és termékeny filozófusról hallhatott²³ Mikor a 30 éves háború kezdődő viharában, mint a győzedelmesen előnyomuló Bethlen Gábor és a cseh királlyá lett pfalzi választófejedelem párthíve, tollal hadakozik a Bécsbe menekült esztergomi érsek ellen, aki az előző évben a magyar protestánsokra igyekezett háritani az európai közvélemény előtt a felelősséget a háború borzalmaiért, azután pedig olyan vitairatot sugalmazott, mely ékezt akart verni Bethlen Gábor, V. Frigyes cseh király és a francia-angol-belga protestáns-unió közé — nem Giordano Bruno híre feküdt szívéen, hanem Scioppiuson akart vele egyet ütni.²⁴ Ez a „canis grammaticus“ ugyanis nemcsak aprólékos és civódó filológus volt, hanem VIII. Kelemen pápa igen mozgékony ügynöke is. Előbb a katolikus liga összekovácsolásán fáradozott, azután, főleg hirhedt *Classicum belli sacri*-jával (1619), mint II. Ferdinand tanácsosa, kinél először még stájer fejedelem korában, Pázmány ott tartózkodása idején járt Grácban, a protestánsok elleni háborúra uszított.²⁵ Volt-e hát jobb visszavágás Pázmány „machiavellisztikus“ érveire, mint annak megmutatása, hogy II. Ferdinand tanácsnokának a Rittershausenhoz írott levél cinikus helyeslése és felháborító gúnyolódásának kíséretével a katolikusok így bánnak a más vallási felfogáson levőkkel? Vele Alvinczi és német barátai akaratlanul nagy szolgálatot tettek a Bruno-irodalomnak.

Rendkívül érdekes nyomon követni, hogy a 17–18. századi német és francia életrajzi lexikonokban, filozófiatörténetekben, hogyan gazdagodik színesedik a nolai filozófus életrajza aszerint, hogy a kompilátornak Bruno melyik munkája akadt kezeügyébe, mert szinte valamennyien felpanaszolja, hogy művei igen ritkák, nehezen hozzáférhetők, teljes gyűjteményük pedig egyenest megszerezhetetlen. Apáczai Csere János — bár beszél Raimundus Lullusról, Gaza Teodorról, Trapesuntiusról, Valláról, Servet Mihályról, Bezáról, Tycho Bracheról, Scaligerusról²⁶ — nem tud róla, de Johann Jakob Brucker filozófiatörténetének a kolozsvári ref. kollégium nyomdájának betűivel 1768-ban nyomtatott kompendiuma már beszél Bruno esodálatos ingeniumáról, buja fantáziájáról, abnormális lelkületéről és sajnálja, hogy latin verseinek homályos volta és gondolatának ingadozása miatt nem lehet tanítását világosan összefoglalni.²⁷ A 18. század racionalizmusa általában ezt kifogásolja benne, s az ateizmus mellett hovatovább nagyobb hangsúlyt helyez arra a realiztikus társadalomkritikára, mellyel tele van legtöbb olasznyelvű munkája. A „jakobinus“ Brunot már Pierre Bayle *Dictionnaire historique*-je fel-

²² RMK. III. 1280, 1281. sz.; II. 339. sz. Teljesen téves V. Salvestrini Bruno-bibliográfiájának (Pisa, 1926, 207. sz.) ama adata, hogy a Macchiavellisatio Ingolstadtban jelent meg és szerzője maga Scioppius.

²³ Alvincziről: H. Kiss Kálmán, Alvinczi Péter, a kassai magyar pap. Prot. egyh. és isk. lap 1893: 780. kk. II., ifj. Imre Sándor, Alvinczi Péter kassai magyar pap élete. Hm. Vásárhely, 1898.

²⁴ Pázmány, *Falsae originis motuum Hungarorum succincta refutatio*. Posonii, 1619 (Opera Omnia, Ser. lat. VI. köt. 469. kk. II.) — *Secretissima instructio gallo-britannobatava Federico V. comiti Palatino Electori data*. Vicnna, 1620, Imre S. id. mű 75. kk. II. Az egykorú vitairadalomról általában I. Richard Krebs, *Die politische Publicistik der Jesuiten u. ihrer Gegner in den letzten Jahrzehnten vor Ausbruch des 30 jährigen Krieges*. Halleische Abhandlungen zur neueren Geschichte, XXV. füz. Halle, 1890.

²⁵ H. Kowallek, *Über Gaspar Scioppius. Forschungen zur deutschen Geschichte*. Vol. I. Göttingen, 1871. 403–482. II.; Krebs id. mű; Allg. Deutsche Biogr. XXXIII. köt. 479–84. II.; Ch. Bartholomèss, *J. Bruno*. Paris, 1846–47. I. köt. 319–340 II, Fr. Meinecke, *Die Idee der Staatsraison*, 1914. 114. kk. II.

²⁶ Magyar encyklopaedia. Utrecht, 1653.

²⁷ Johann Jakob Brucker, *Compendium Historiae Philosophicae*. Claudiopoli, 1768. 428–430. §.

fedezi. Nem lehetetlen, hogy valami ilyenféle kapcsolatban került Rákóczy neve Charles Etienne Jordan prenzlowi francia luteránus lelképásztor és Nagy Frigyes barátja Brunoról szóló könyvének címlapjára is.²⁸

Ami a racionalizmus számára súlyos hiba volt, érdemmé változik a romantikusok előtt. Jacobi és Schelling Brunoban úgyszólván kizárólag költői panteizmusát értékeli.²⁹ Tőlük részben függetlenül egy németül író nyitrai orvos, Petőcz Mihály — bizonyára a Nolainak akkoriban először összegyűjtött és újranyomatott munkáinak olvasása eredményeként³⁰ — átvette az olasz filozófus számos gondolatát.³¹

Újabb fordulatot jelentett Bruno európai hírének további alakulásában az a körülmény, hogy azok az olasz írók és politikusok, akik az egyházi állam felszámolásával és Rómának fővárossal való kiküldésével Itália nemzeti egységét készültek megvalósítani, az ő nevét írták a pápaság elleni küzdelem zászlajára. Gabriele Rossetti londoni száműzetésében úgy képzelte, hogy a kiváló filozófus máglyahalála óta nem szüntek meg titkos társaságok pápával dacoló sugallatát követni.³² S mikor a hő óhajlás 1870-ben teljesült, az új olasz állam a katolikus reakció ellen Bruno mártíriumát tartotta oda védőpajzsul, egyszersmind a természettudományos gondolkodás és a haladás nagy képviselőjét is dicsőítve benne. Ennek az irányzatnak legjellemzőbb képviselője a száműzetésből hazatért David Levi könyve,³³ mely szerint a „brunizmus“ az elnyomatások alatt szétszaggatott egykori Itália társadalmának lelke, mozgatója, bátorítója és biztatója volt. Mellékesen jegyezzük meg, hogy akadt Levinek nálunk Lusztig Gézában egy kései követője, sőt plagizálója, de írása annyira komolytalan, hogy említést csak szemlénk teljeségéért érdemel.³⁴

Róma elfoglalása az olasz kormány csapatok által, Giordano Bruno ünnepe is volt. Ezért azonnal megindult a mozgalom, hogy az új egységes olasz állam első szobrát a frissen megszerzett fővárosban, máglyahalálának helyén, a Campo di Fiorin, a nagy Nolainak szentelje. A „szabadgondolkodók“ közül csak Carducci volt más véleményen, aki helyében Róma szabadságának első hős mártírját, Arnaldo da Bresciát szerette volna látni.³⁵ A mozgalom élére, melytől ő magát távoltartotta, Adriano Lemmi, az olasz szabadkőművesség nagymestere állt, aki fiatalkorában, mint konstantinápolyi vállalkozó, Mazzini üzeneteit közvetítette volt Kossuthnak kisázsiai fogságába, elkísérte őt angliai és amerikai útján és egy Szicília felszabadítására irányuló kalandos

²⁸ De Jordano Bruno Nolano. Disquisitio historico-literaria. Primislaviae. Literis Ragoczyanis. Spampanato idézi, id. mű VIII. 1. A könyvet eddig nem sikerült megszerezniem.

²⁹ Fr. H. Jacobi. Über die Lehre des Spinoza (1785) függelékében: Auszug aus Jordan Bruno von Nola Von der Ursache, dem Prinzip und dem Einen. — Schelling, Bruno oder über das göttliche und natürliche Prinzip der Dinge. Ein Gespräch. Sämmtl. Werke. Stuttgart—Augsburg, 1859. IV. köt. 213—332. ll.

³⁰ Opere di Giordano Bruno, ora per la prima volta raccolte e pubblicate da Adolfo Wagner, 2. köt. Lipsce, Weidmann, 1830.

³¹ G. Bruno, Opere italiane (Gentile-kiad.), Bari, 1925. I. köt. 219. l. — Buday József, Dr. Petőcz filozófiai rendszere. Magyar Filozófiai Szemle 1884. III. köt. 304, 441; 1885. IV. köt. 241 kk. ll.; u. a. G. Bruno bölcselete. Budapest, 1889. 9. 62—63. ll. — Petőcz Mihály munkái: Die Welt aus Seelen. Pest, 1833; Ansicht des Lebens. Ofen, 1834; Ansicht der Welt. Leipzig, 1838.

³² Spampanato, id. mű XXXVII—XXXVIII. ll.

³³ Torino, 1888.

³⁴ Misztikusok, költők, gondolkodók, Békéscsaba, Tevan, 1918. A kötetke első, Dante-tanulmányáról Fülep Lajos kimutatta (Nyugat, 1919:703. l.), hogy az Rémy de Gourmont-tól vett fordítás. A Bruno-fejezet 130—132. lapjai pontosan át vannak véve Levi könyvének 325—26. ll.-ről. Különbözn Lusztig szerint Acidalius az általunk említett levelet nem Forgách Mihályhoz, hanem egyenest Erzsébet angol királynénak írta volna!

³⁵ Carducci, Confessioni e battaglie. Opere, XII, 318—19. ll.

tervben volt megbízottja.³⁶ Míg Agostino Depretis volt kormányon, az ügy nem nagyon haladt előre, de mikor az ugyancsak szabaddkőműves Francesco Crispi került hatalomra (1887), személyes támogatása lendületbe hozta a kérdést, mert megoldása a pápai állam megszüntének végleges voltát volt hivatva dokumentálni. A Vatikán ezért is tiltakozott oly élénken a gondolat ellen. XIII. Leó pápa 1885. június 30-i allokúciójában azt „az egyház meggyalázásának” nevezte, 1889. május 24-én pedig kijelentette, hogy „arcátlan provokáció egy aposztatát abban a megtiszteltetésben részesíteni, amely az erényt illeti meg.” Mikor a szobrot utóbbi év pünkösd vasárnapján, június 9-én mégis nagy ünnepek közt felavatták, az egész európai sajtó állást foglalt pro vagy contra, a kérdésben. A klerikális reakció képviselőinek a részéről tiltakozó sürgönyök garmadája érkezett a Vatikánba, köztük Simor János magyar prímásé is; a püspöki pásztorlevelek (köztük Schopper György roznányi püspöké) mindenütt a szobor ügyét a katolicizmus súlyos sérelmeként állították be. A magyar főpapság tehát sietett állást foglalni a haladás nagy harcosa ellen. A vihar, bár kevesebb hevességgel, azután újból kitört, mikor a nolai filozófusnak a szardíniai Cagliariiban állítottak 1913-ban szobrot.

Ezek az események élénk visszhangot keltettek a magyar sajtóban is.³⁷ A Religio 1888-tól kezdve ismételen és bőven tárgyalja az ügyet, Brunot „egy elvetemült kóbor sophistá”-nak nevezve, kinek „esze ki volt ficamodva”. Másrészt a haladó napisajtóban Alexander Bernáth (Neues Pester Journal, 1889. jún. 8, 157. sz.), Bokor József (G. B., Egyetértés, 1889. jún. 9, 158: sz.) és Silberstein Adolf (Pester Lloyd, 1889. jún. 9, 158. sz.) keltek védelmére és magyarázták meg Bruno világtörténeti jelentőségét. — Folyóirataink is bekapcsolódtak a vitába. Kiss János teológiaprofesszor az általa szerkesztett Bölcséleti folyóiratban (1889. IV. évf.) katolikus szempontú kritikáját igyekezett adni Giordano Bruno bölcseletének, Buday József viszont, ismertetve a szobor körül keletkezett nagy pört, igen jó irodalmi és filozófiai tájékozottsággal foglalta össze filozófiai elveit.³⁸ Az újabb olasz szoboravatás kapcsán aztán megint fellángolt a vita. Most Stöhr Géza közölt cikket (G. Bruno haláláról. Religio, 1914. 369. kk. II.), mely a francia Desdouchesnek³⁹ a maga idejében tudománytalansága miatt alig észrevett dolgozatát és a Journal des Débats-ban Paul Vulliamd által felújított ama feltevését tette magáévá és igyekezett bizonyítani, hogy G. Bruno nem is halt máglyahalált, csak in effigie hajtották végre az ítéletet s maga valamelyik olasz dominikánus kolostorban internálva élt haláláig. Felületességét és tájékozatlanságát azonban könnyen visszautasíthatta Rácz Lajos komoly tanulmánya a Protestáns Szemlében (1914, 393—407. II.).

Tudományos irodalmunkban először Domanovszky Endre szentel egész tanulmányt Bruno bölcseletének „A renaissancekori bölcselet története” című könyvében (Bpest, 1890). Nyomon követte őt Szemere Samu több részlet-tanulmányával, Bruno két legfontosabb olasz dialógusának gondos, magyarázó jegyzetekkel ellátott fordításával és ugyancsak a Tudományos Akadémia kiadásában megjelent, Bruno-monográfiájával.⁴⁰

A nolai egyéniségének és művének e nagy megbecsülésével párhuzamos ama érdeklődés, amit irodalmunk tanúsított alakja és sorsa iránt. Élettörténetének két hosszabb lélekzetű irodalmi feldolgozása is akad nálunk. Az

³⁶ E. Kastner, Mazzini e Kossuth, Firenze, 1929.

³⁷ Religio, 1888. I. 209—11, 217—18, 226—228; 1889. I. 394—395, 410—411, II. 13, 17, 22, 37, 87. II.

³⁸ Id. mű.

³⁹ La légende tragique de G. Bruno, comment elle a été formée, son origine suspecte, son invraisemblance. Paris, 1885.

⁴⁰ Giordano Bruno párbeszédei, Az okról, elvről és egyről és A végtelenről, a világegyetemről és világokról. Filozófiai Írók Társasága XXVII, Budapest, 1914. — Bruno-monográfiája 1917-ben jelent meg.

egyik, Lengyel Józsefnek, a szatmári tanítóképző-intézet tanárának drámája (Giordano Bruno, Szatmár 1899), a színpad követelményeinek minden ismerete nélkül, a francia romantika kaptafájára húzza Bruno pályáját, és ezt is igen ügyetlenül teszi. A másik, egy orvos és író, Raffy Ádám regényes életrajza, „A máglya“ (Bpest 1936), kortörténeti, biográfiai és bölcséleti tanulmányok alapján készült. Általában híven ragaszkodik a történeti valósághoz, csak a hézagokat tölti ki fantáziája és pszichológiai magyarázatát igyekszik adni a tényeknek.

Raffy Ádám lefordította a Nolainak néhány költeményét is, melyekkel regényes életrajzát tarkította. Előtte többen próbálkoztak már fordításukkal. Az a szonett, melyet Péterfy Jenő közölt a Hét 1891 januári számában, nem az övé ugyan, hanem Luigi Tansilloé, Bruno édesapjának testi-lelki jóbarátjéé, s ő csak beleszötte azt *Eroici furori* c. munkájába.⁴¹ De a *De la causa* és *De l'infinito* költeményeit Szemere Samu munkatársa, Szemeréné Horváth Renáta a Budapesti Szemlében (1913, 155. köt. 284—85. ll.) és Az Újságban (1913, 17. sz.) is közölte, s Gáspár Kornél a Nyugat 1923. évfolyamában (I. köt. 126. l.) az *E chi m'impenna* kezdetű szonettnek két tercijnáját idézte saját fordításában. A nolai születésének négyszázados évfordulóját Szemere Samu a Tudományos Akadémián tartott megemlékezéssel, Trencsényi-Waldapfel Imre⁴² pedig két szonettjének és „A saját szelleméhez“ írt latin költeményének lefordításával ünnepelte meg.

Giordano Bruno valóban tudományos értékelését azonban Rudas Lászlónak a Szabad Népből⁴³ írt méltatása ismertette meg a magyar dolgozókkal Bruno halálának 350. évfordulója alkalmából. Rudas első ízben elemezte Magyarországon az élenjáró marxista-leninista elmélet alapján a nagy olasz gondolkodó munkásságát, megállapítván, hogy „Bruno világnézetével és természettudományos felfogásával századokkal megelőzte a természettudományt.“

Műveinek egy népszerűsítő antológiája sajtó alatt áll, annak bizonyosságául, hogy népi demokráciánk lehetővé akarja tenni, hogy a haladásnak e nagy képviselőjét a magyar dolgozók hamisításoktól menten a valóságnak megfelelően, minél jobban megismerhessék.

⁴¹ Gentile id. kiad. II. 369. l.

⁴² Tiszatáj, (Szeged) 1948. szept.-okt. sz. Az eredeti szövegek id. kiad. I. 145—146; II, 362. ll.

⁴³ Újból megjelent *Elmélet és gyakorlat* c. tanulmánykötetében. (Budapest, Szikra, 1950. 119—122. l.)